

26. Панашенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII століття). – К., 1995. – С. 13-15.
27. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 7124. – Арк. 2.

УДК 340.15(474.5):348.819.3

М.В. Крумаленко

ПРАВОВИЙ СТАТУС РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ СПІЛЬНОТИ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

Аналіз стану наукової розробки проблеми правового статусу руської православної спільноти у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) дозволяє дійти висновку, що на сьогодні питання, пов'язані з етнорелігійною політикою цієї держави, залишаються недостатньо висвітленими. Окремі аспекти вказаної проблеми розглядалися у працях П. Музиченка, К. Панаса, О. Русиної, А. Сапеляка, А. Хорошкевич, Н. Яковенко [1]. Однак, як правило, у більшості випадків дослідники звертають увагу на цей інститут виключно у контексті аналізу міжконфесійних відносин та суспільно-політичних рухів, обмежуючись констатацією факту наявності поряд з православною вірою у ВКЛ інших вірувань та релігійних учень.

У запропонованій статті ставиться за мету проаналізувати порядок формування у ВКЛ руської православної спільноти, визначити основні етапи становлення та розвитку її правового статусу, встановити рівень етноконфесійної толерантності на українських та білоруських землях ВКЛ. На думку автора, розкриття означених питань дасть змогу в подальшому створити більш цілісну картину історії етнорелігійних відносин на теренах ВКЛ.

Як вважає більшість дослідників, підвалини правового статусу православного населення були закладені грамотою Владислава II Ягелла від 20 лютого 1387 р., що надавала католикам суттєві переваги, сутність яких полягала в такому:

1) феодалі, які прийняли католицьку віру, отримували право володіти, тримати, користуватися, продавати, відчужувати, обмінювати, надавати, дарувати за своїм бажанням замки, волості, села та будинки і будь-яке інше майно. Це право зрівнювало литовських та польських феодалів. Особливістю феодальних відносин у ВКЛ було верховенство великого князя у земельних питаннях. Литовська шляхта була зобов'язана службою князеві, незалежно від виду феодального володіння, і вільно розпоряджатися землею не могла;

2) феодалі-католики отримали право вільно видавати заміж свої дочок та інших родичок за католицьким обрядом. Вдова-шляхтянка залишалась володаркою маєтку померлого чоловіка до тієї пори, доки вдруге не одружиться. Це прирівнювало жінок у ВКЛ до правового статусу польських жінок;

3) католицька шляхта звільнялась від державних повинностей, за винятком замкової (будівництво або ремонт замків) [2].

Разом з тим за шляхтою залишався військовий обов'язок, а для переслідування ворога міг залучатися кожний шляхтич, який був здатний носити зброю.

За приписами цієї грамоти відхід від католицької віри карався скасуванням вказаних переваг та привілеїв.

У 1400 р. Владислав II Ягелло видав ще один одноосібний привілей (він згадується в заголовку акта Городельської унії), яким позбавив православних підданих шляхетства і всіх його атрибутів. Герби, служба та шляхетська гідність зберігались лише за католиками [3]. Остаточна дискримінація православних була закріплена в акті Городельської унії від 2 грудня 1413 р., який підтвердив попередні привілеї Ягайла і, крім того, заборонив православним феодалам доступ до посад воєводи та каштеляна та до Пани-ради. Стисло суть акта Городельської унії щодо статусу православних та католиків полягала в такому:

1) привілеї, пожалування та герби поширювались тільки на панів та шляхту католицького віросповідання;

2) пани та шляхта-католики мали право володіти, продавати міняти, відчужувати, дарувати та на свою користь обертати пожалування, на які в них були князівські грамоти, але відчуження, дарування або обмін пожалуваннями могли відбуватись лише за згодою князя;

3) спадкування, придане та віно для заміжніх панянок та шляхтянок регулювались за законами та звичаями Польського королівства;

4) панянки та шляхтянки мали право одружуватись тільки з католиками;

5) разом з тим пани зобов'язані були будувати та ремонтувати фортеці і сплачувати податки за стародавніми звичаями;

6) пани та шляхта зобов'язані були бути вірними королю Владиславу II Ягелло та великому князеві Олександрові-Вітовту під страхом втрати пожалувань та переваг;

7) до державних урядів (на державну службу) та до Пани-ради допускались лише шляхтичі та пани-католики. У ВКЛ вводились нові, раніше невідомі посади воєвод та каштелянів, які мали займатись виключно католиками [4].

Як бачимо, основні правові постанови, що надавали переваги католикам і, навпаки, були дискримінаційними щодо православних, переходили з акта до акта. З'ясуємо, наскільки повно ці дискримінаційні норми виконувались у повсякденному житті і взагалі, наскільки вони мали за мету дискримінацію православних. З точки зору В.А. Беднова, вищезгадані акти поширювались тільки на литовські області ВКЛ. Його погляди поділяє і сучасний білоруський дослідник Г. Галенченко, який вказує, що привілеї 1387 р. та Городельська унія були покликані закріпити привілейований статус нового стану в середовищі власне литовського етносу, Литви та литовської католицької шляхти у взаємостосунках з іншими землями ВКЛ, православним руським (білорусько-українським) боярством та князівською аристократією, а також статус самого ВКЛ у його відносинах з Польщею [5]. Додамо, що для Владислава II Ягелло та, мен-

шою мірою, Вітовта було важливо створити соціальний прошарок з-поміж литовської шляхти, з якого можна було б рекрутувати державців – одновірців правителя. В іншому разі треба було покладатись на польську шляхту, що, безумовно, не було вигідним ні для Ягелла, ані для Вітовта.

Крім того, литовські правителі не могли не зважати на глибоке укорінення православ'я в руських областях держави. Тому вони не наважились повною мірою поширити Городельський акт на руські землі, оскільки руське православне населення, кількісно переважаючи литовців, могло вчинити серйозний опір. Частково це підтвердили події громадянської війни 1430–1432 рр. у ВКЛ між прихильниками пропольські налаштованого князя Жикгімонта та князя Свидригайла, який схилився найпевніше на бік православних.

Політика швидкого окатоличення руського населення не дала результатів, тому литовська влада за згодою польського короля пішла шляхом поступового усунення відмінностей у феодальній верхівці різної конфесійної належності. 15 жовтня 1432 р. Гродненський з'їзд видав привілей руським князям, боярам, шляхті на користування такими вигодами та перевагами, якими користувалася литовська шляхта католицького віросповідання, але не підтверджений Владиславом II Ягелло, цей акт не набрав чинності. За два тижні король своїм привілеєм поширив права та вільності польської шляхти на духовенство, князів, панів і шляхту Луцької землі, не розрізняючи православних та католиків. Луцьке католицьке міщанство (німці) отримали такі самі права, якими вони користувались у Львові та Кракові. Селянство ж було звільнене від поборів старост, але зобов'язувалось надавати стацію королю в разі його перебування в місті [6]. Більше того, король зобов'язувався відмовитись від політики насильницького навернення православних до католицької віри, а також – не руйнувати православних церков, не передавати майна православної церкви католицьким храмам та монастирям.

У подальшому статус руського православного населення визначався Троцьким привілеєм великого князя Жикгімонта Кейстутовича від 6 травня 1434 р., яким встановлювалось таке:

- 1) князь гарантував відмову від заочного покарання та призначення покарання лише за рішенням суду;
- 2) гарантувалось вільне розпорядження спадковими та вотчинними маєтками з повідомленням про це князя або його чиновників;
- 3) передбачалось спадкування вотчини чоловіка його дружиною з передачею вотчини дітям після досягнення ними повноліття або за їх відсутності – братам покійного в разі повторного заміжжя;
- 4) підтверджувались попередні пожалування, що здійснили Олександр Вітовт та сам Жикгімонт;
- 5) селянство звільнялось від дякла (натуральних податків), яке традиційно вносилося князям;
- 6) натомість князі, бояри та їхні піддані зобов'язані будувати та ремонтувати замки та виконувати військовий обов'язок за власний рахунок;
- 7) руська шляхта мала право на отримання герба за згодою поляків, яким належав відповідний герб;

8) підтверджувались грамоти, милості, привілеї, які Олександр-Вітовт надав церквам, князям та боярам [7].

Цей привілей є певною мірою унікальним, оскільки він наданий не за релігійною, а за етнічною ознакою, хоча на той момент більшість руського населення належала до православної церкви. Привілей Жикгімонта Кейстутовича суттєво знижував рівень дискримінації православних, але про повне зрівняння православного руського населення та католицького говорити не можна. У привілеї немає згадки про доступ православних до державної служби, зокрема до тих нових урядів, які вводились Городельським актом. Отже, політичні права і, відповідно, можливість захисту інших прав на рівні представницьких та виконавчих органів держави в православній шляхти були набагато меншими, ніж у католицької. Разом з тим слід завжди мати на увазі, що виконання законів у ВКЛ, як і в більшості феодальних країн, завжди залежало від політичної доцільності, уподобань правителя та інших факторів, які зовсім не відповідають поняттю «законність». В усякому разі в документах того періоду зустрічаються вказівки на те, що православні в дійсності допускались до державних посад. Так, в одній з жалуваних грамот великий князь Олександр (1499 р.) пише: «...абы князи и панове нашего Римского закону, так духовные, как и светские, и теж воеводы, старосты и наместники, так Римского закону, как и Греческого...» [8]. Хрестоматійним є приклад кар'єри князя К.І. Острозького, який за великого князя Олександра не тільки став великим землевласником, але й отримав посаду «гетьмана найвищого», тобто посаду головного воєначальника Великого князівства Литовського [9]. Жалуючи князю Острозькому землю, великий князь Олександр особливо підкреслив як його чесноту «вірність вірі».

У 1447 р. права «руської» шляхти були закріплені новим привілеєм, який В.І. Пічета називав Великою хартією вільностей [10]. З пунктів Городельської унії чинність зберегли тільки ті статті, які не допускали православної шляхти до вищих державних посад. Але в житті й ці обмеження не діяли. У Статутах ВКЛ вони вже не згадувались і остаточно були скасовані постановою Віленського сейму 1563 р. та Гродненським (1568 р.) привілеєм. Так, зокрема, Статут ВКЛ 1529 р. встановлював: «Зобов'язуємося своїм ім'ям господарським зберігати за всією шляхтою, княжатами, панами хоругвовними і всіма боярами, міщанами і їхніми людьми свободи і вільності, що дані їм як нашими предками, так і нами» (арт. 7, розд. III). Відповідна норма була присутня й у Статуті ВКЛ 1566 р. (арт. 2, розд. III).

Віленський привілей 1563 р. підкреслював участь у сеймі не тільки католицької, але й православної шляхти. Єдине, що вимагалось для отримання привілеїв, відповідних становищу католицької шляхти, – вірність князю та його «пращурам». Підґрунтям цього застереження була пам'ять про родовитих литовських магнатів, які втекли до Московського князівства (Бельські, Глинські тощо). Привілей зазначав право на зайняття державних посад особами не католицького віросповідання: «Також на чини і посади всілякі і у Раді нашій і у врядах земських і двірних мають бути не лише піддані Церкви Римської, але мають обиратися на рівноправній основі представники лицарського

стану з народу шляхетського і віри християнської, як Литва, так і Русь, кожний відповідно до власних заслуг і гідності своєї нами, Господарем, на важливі місця і посади, з ласки нашої, призначені мають бути» [11].

Разом з тим не слід впадати в ідеалізацію політики правителів ВКЛ щодо православної шляхти, вважаючи її руськоспрямованою. Останні наукові дослідження свідчать, що, скажімо, найважливіший компонент соціальної політики середньовіччя – наділення служилого стану землею – аж ніяк не носив такої спрямованості.

Вищезгадані привілеї в основному стосувались прав верхівки суспільства – шляхти, але в деяких нормативно-правових актах йдеться і про права міщан – «местичів». Одним із завдань цього дослідження є виявлення відмінностей у правовому статусі міщан-християн за конфесійною ознакою. Аналіз нормативно-правових актів ВКЛ показує, що такі відмінності практично були відсутніми. Так, наприклад, статутна грамота великого князя Олександра київським міщанам (1494 р.) нічого не говорила про відмінності в правовому статусі православних та католицьких міщан, хоча в Києві тоді проживали як ті, так і інші [12]. Більше того, правителі ВКЛ суворо забороняли примусове навернення до католицької віри. Зокрема, у статутній грамоті Вітебській області (16 липня 1503 р.) вказувалось: «Также которыи будут, Литвин, або Лях, крещены были у Витебску в Рускую веру, а хто из того роду и тепере живет, того нам не рушити, права их хрестьяньского ни в чом не ломити» [13]. У 1509 р. ця грамота була підтверджена князем Жикгімонтом Старим.

Поширеною є думка про те, що магдебурзьке право в Литві та Польщі діяло тільки за колом осіб, обмеженим католицькою релігією. Вважається, що православні усувались від управління містами-магдебургіями. Але документи свідчать про те, що у ВКЛ це положення діяло не завжди. Проаналізовані міські привілеї та статутні грамоти, навпаки, свідчать про поширення магдебурзького права на всіх християн-міщан. Так, у привілеї Жикгімонта I місту Києву (1514 р.) зазначалось, що магдебурзьке право дається всім міщанам «римское веры и греческое, и арменское, как место наше виленское то право мает и вживает; а от прав польских и литовских, и руських и всех обычаев которые были тому праву на переказе, их вызволяем» [14].

Досить часто міщани звертались до великого князя зі скаргами на податкові та інші зловживання намісників. Проаналізований актовий матеріал, який містить відповіді на такі скарги, дає підстави дійти висновку про відсутність етноконфесійної дискримінації православних з боку державної влади в цих питаннях. Так, наприклад, своєю грамотою великий князь Олександр (11 квітня 1495 р.) забороняє вітебському наміснику Михайлу Жєславському вводити нові повинності та мита, не вказуючи при цьому, міщан яких конфесій (і навіть релігій) це стосується [15].

Досить частими є грамоти щодо податкових пільг міщанам у випадках збитків, завданих війною, татарською навалою, незаконними діями урядовців, вїтїв або удїльних князїв. У проаналізованих документах (наприклад, заборонна грамота вітебському наміснику від 11 квітня 1495 р., пільгова грамота

від 24 березня 1501 р. пінським міщанам) нічого не говориться про відмінності в правовому статусі православних та католиків, натомість вказується на те, що це прохання «всіх міщан», яке князь і задовольнив, приписавши стягувати мита та вимагати виконання неподаткових повинностей з пінських міщан «по-старому», як було за часів Вітовта, Жикгімонта та Казимира IV Ягеллона [16].

У статутній грамоті великого князя Олександра мешканцям Белзької області (22 лютого 1501 р.) проводиться термінологічна відмінність між землянами (очевидно, католиками) та русинами. Судові права та обов'язки землян та русинів були подібними: у разі позову русина проти землянина справу розглядали суддя та підсудок, у разі позову землянина проти русина – староста, суддя та підсудок (арт. 6). Землянин мав право оскаржити рішення перед князем (арт. 9). Грамота згадує про типові справи щодо бджільництва, точніше – бортництва. Нерідко земляни чинили насильство («нагабали») над русинами з приводу бортних дерев (арт. 14), а також привласнювали безхазяйну худобу (арт. 15). У цих випадках грамота встановлювала порядок експлуатації бортних дерев та повернення такої худоби [17]. Дискримінаційний потенціал у цих приписах відсутній, але поява таких казуїстичних приписів, досить детальних, говорить про реальну практику зловживань своїм становищем з боку мілкопомісної шляхти – землян.

Отже, проведене дослідження правового статусу руської етнічної православної групи у ВКЛ дозволяє дійти таких висновків.

1. На початку входження слов'янських земель до складу ВКЛ етноконфесійна політико-правова ситуація може визначатись як юридично нейтральна. Православні та католики не мали ні привілеїв, ані, навпаки, дискримінаційних обмежень з боку влади ВКЛ.

2. У подальшому з прийняттям у ВКЛ християнства за римсько-католицьким зразком домінуючі верстви православного населення (бояри, шляхта, духовенство) зазнали дискримінації (заборона займати державні посади вищих рангів, набувати герби тощо). Це було пов'язане з прагненням литовської влади сформувати власну політичну еліту, яка б не відрізнялась за віросповіданням від польської шляхти.

3. У першій половині XVI ст. прискорився процес консолідації шляхти та магнатів ВКЛ незалежно від етнічного походження та конфесійної належності. Статути ВКЛ 1528 та 1566 рр., рішення сеймів, зміни в етнорелігійному складі Пани-ради – все це закріплювало тенденцію перетворення привілейованого стану на єдиний, хоча й різноманітний за релігійно-конфесійною ознакою політичний народ ВКЛ, який офіційно зазвичай іменували «литвини».

4. Правовий статус непривілейованих верств християнського населення слов'янських володінь ВКЛ практично не мав етноконфесійних відмінностей. Існуючі відмінності носили становий характер, типовий для європейських країн (шляхта-міщани-селяни). Етноконфесійна толерантність правителів ВКЛ щодо міщан та селян визначалась тим, що ці стани не мали жодної політичної ваги у князівстві: ні міщани, ані тим більше селяни не були представлені у владних структурах, отже не могли впливати на політику держави.

Література

1. Музиченко П. Вплив церкви і церковного права на розвиток правової культури на українських землях у XIV–XVI ст. // Наук. пр. Одес. нац. юрид. акад. – О., 2002– Т. 1; Хорошкевич А.Л. О международных аспектах религиозной политики Великого княжества Литовского времени Первого Статута 1529 года // Первый Литовский Статут 1529 года: Материалы респ. науч. конф., посв. 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982; Панас К. Історія української церкви. – Л.: НВП «Трансінтех», 1992; Сапеляк А. Україна крізь віки: релігійно-церковний аспект. – Л.: Червона калина, 2006; Русина О.В. Міжконфесійні відносини й суспільно-політичні рухи XV – початку XVI ст. на теренах України // Укр. іст. журн. – 2006. – № 3; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наук. думка, 1993.
2. Уния в документах. – Минск, 1997. – № 2. – С. 64-68.
3. Беднов В.А. Православная Церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum). – Мн.: Лучи Софии, 2002. – С. 87.
4. Уния в документах. – Минск, 1997. – № 3. – С. 68-71.
5. Галенченко Г. «Шляхетская демократия» в Великом княжестве Литовском в XVI–XVIII вв. // Белоруссия и Россия: общества и государства. – Минск, 1998.
6. Архив ЮЗР. – Ч. V. – Т. I. – Док. № 1. – С. 1-2.
7. Беднов В.А. Указ. соч. – С. 112.
8. АЗР. – Т. 1. – Док. № 166. – С. 190.
9. Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский (1461–1530). – Смоленск, 1897. – С. 244.
10. Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. (Исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). – М., 1961. – С. 75.
11. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – О.: Юрид. літ., 2003. – С. 226.
12. АЗР. – Т. 1. – Док. № 120. – С. 144-146.
13. АЗР. – Т. 1. – Док. № 204. – С. 353.
14. Архив ЮЗР. – Т. 2. – Док. № 103. – С. 126.
15. АЗР. – Т. 1. – Док. № 127. – С. 150.
16. АЗР. – Т. 1. – Док. № 127. – С. 150; Док. № 190. – С. 226-227.
17. АЗР. – Т. 1. – Док. № 189. – С. 223-226.

УДК 340.15“4”

*О.І. Резнік***ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ПРАВА В ПРАЦЯХ К. НЕВОЛІНА**

Періодизація історико-правового процесу є однією з важливих теоретико-методологічних проблем історико-правової науки. На жаль, у даний час у вітчизняній науці ця проблема розроблена недостатньо. Серед сучасних українських учених, які торкалися у своїх працях деяких питань періодизації історії держави і права України, слід назвати П. Музиченка [1], М. Страхова і О. Криворучко [2], І. Усенка [3], О. Ярмиша [4] та ін. У той самий час досі в історико-правовій науці відсутнє системне дослідження проблеми періодизації історії права. Більшість існуючих досліджень присвячені періодизації історії держави і права, що, починаючи із середини 30-х років ХХ ст., було характерним для радянської історико-правової науки. Вивчення історії права окремо від історії держави вважалось методологічно невірним і шкідливим.